

Agnieszka Kraszewska¹
Uniwersytet Warszawski
Warszawa

AKTYWNOŚĆ SŁOWOTWÓRCZA PRZYIMKA BEZ

1. Informacje wstępne

Celem artykułu jest przedstawienie gniazda słowotwórczego przyimka BEZ, pokazanie aktywności słowotwórczej leksemu bazowego oraz wyodrębnienie jego szczegółowych (pod)znaczeń w obrębie różnych typów derywatów.

Źródłem leksemów będących bazą materiałową badań jest zasadniczo IV tom *Słownika gniazd słowotwórczych* (SGS IV). Odnotowano w nim 654 derywaty od opisywanego leksemu. Bazę uzupełniono 33 derywatami, z których 21 to wyrazy powstałe na pierwszym takcie derywacyjnym². Uzupełnienia są wynikiem analizy semantycznej derywatów oraz rozdzielenia poszczególnych łańcuchów słowotwórczych na podstawie faktycznej motywacji.

W opisie zastosowano metodologię gniazdową w wersji upowszechnionej w polskiej i rosyjskiej literaturze przedmiotu (Тихонов 1985; SGS I–IV; Jadacka 1995). Przedmiotem jej są *gniazda słowotwórcze*, czyli grupy derywatów skupione wokół jednego, niemotywowanego słowotwórczo leksemu, będącego ich bezpośrednią lub pośrednią bazą derywacyjną (Skarżyński 2003: 7).

2. Ogólna charakterystyka ilościowa

W ostatecznym rezultacie analizą objęto gniazdo liczące 687 derywatów, które stanowią ok. 26,5% ogólnej liczby formacji utworzonych od przyimków odnotowanych przez SGS IV (2484). Jest to największe spośród 226 gniazd motywowanych przez przyimki, z których 105 (46,6%) jest aktywnych słowotwórczo.

---

¹ Autorka pozostaje pod opieką naukową prof. dr hab. Hanny Jadackiej.

² Na ogół pochodzą one z USJP.

Długość łańcuchów, które można wyróżnić w opisywanych formacjach, wynosi od dwóch ogniów przy strukturach jednotaktowych do czterech przy strukturach trzytaktowych, które stanowią tutaj rzadkość.

Najwięcej derywatów (394, tj. 57,36%) powstało na pierwszym taktie derywacyjnym i nie przekracza średniej dla derywatów odprzymkowych. Pierwszy takt derywacyjny w całym zbiorze gniazd odprzymkowych skupia nieco ponad 66% derywatów. Na drugim taktie znajdują się 284 derywaty, czyli jest on obciążony w 41,33%. Zwykle takt ten jest obciążony w ponad 25%. Trzeci takt to 7 derywatów (1,02%). W wypadku gniazd przymkowych trzeci takt jest obciążony średnio w 3%. Czwarty takt jest obciążony w bardzo niskim stopniu – 0,29%.

3. Funkcje semantyczne przyimka *BEZ*

Przyimek *BEZ* oznacza brak, nieistnienie tego, co oznacza rzeczownik użyty w dopełniaczu (MSJP). Definicja ta jest jednak zbyt ogólna, by mogła być podstawą opisu semantycznego badanej grupy struktur, wyraźnie niejednorodnych znaczeniowo.

Niejednorodność semantyczną derywatów od wyrażeń syntaktycznych – głównie z przyimkiem *BEZ* – zaobserwowały Teresa Smółkowa i Danuta Tekiel (1977: 40–41)³. Analiza 57 połączeń rzeczowników z przyimkiem *BEZ* pozwoliła na weryfikację twierdzenia⁴, iż tego typu formacje to zwykle derywaty transpozycyjne, czyli niezmiennające znaczenia w stosunku do podstawy, monosemantyczne. Zastosowano kryterium semantyczne oraz zwrócono uwagę na strukturę wyrażeń zastępujących dany derywat. W ten sposób otrzymano trzy grupy znaczeniowe. Opisywany tutaj materiał jest dużo większy, a przyjęte kryteria – szczegółowsze.

Analiza definicji wyrazów tworzących opisywane gniazdo oparta na słownikach źródłowych, skonfrontowana z USJP, pozwoliła zbudować parafrazy i peryfrazy słowotwórcze. Znaczenie przymiotnika pomagał wyznaczyć określany przez niego rzeczownik⁵.

³ Stwierdzono, iż przymiotniki utworzone od wyrażenia „*bez* + rzeczownik” można podzielić na kilka grup znaczeniowych. Większość z nich należy do „grupy o zaprzeczonej znaczeniu posesywnym ‘niemający czegoś’, np. *napój bezalkoholowy, bezkominowe zakłady przemysłowe, wielbłąd bezgarbny, opona bezdętowa* [...] Przymiotniki określające cechy zewnętrzne ludzi mają ten sam wykładnik formalny, co epitety złożone typu *szerozubodry, tzn. -y; np. bezbrowa* (o kobiecie). W pozostałych wypadkach natomiast przymiotniki od wyrażeń syntaktycznych tworzone są za pomocą tego samego formantu, który tworzy przymiotnik od rzeczownika prostego, wchodzącego w skład wyrażenia przyimkowego. W połączeniu z rzeczownikami o znaczeniu czynnościowym przymiotniki omawianej grupy wyrażają sposób wykonywania tej czynności, np. *praca bezawaryjna, wymiana bezdewizowa, cięcie bezodpadowe* [...]. Przymiotniki o tym znaczeniu mają również określać nazwy pewnych urządzeń w takich skrótowych połączeniach, jak: *winda bezszumowa, bezprzestojowa przekaładka transportowa*. Trzecią [...] grupę tworzą przymiotniki zastępujące dłuższe wyrażenia, np. *dzień bezalkoholowy* ‘dzień, w którym nie ma sprzedaży alkoholu’, *strefa bezatomowa* ‘strefa obejmująca państwa, które wypowiedziały się przeciw produkcji i stosowaniu broni atomowej’ [...].’

⁴ Renata Grzegorzczkowska (1972: 148) pisze: „Przekształcenie wyrażenia przyimkowego na przymiotnik jest zabiegiem czystko formalnym: semantycznie i składniowo nic się nie zmienia, powstaje jedynie jednostka leksykalna zamiast połączenia składniowego o charakterze przydawkowym”, s. 148.

⁵ Np. definicja słownikowa przymiotnika *bezbaterijny* brzmi ‘taki, który działa bez baterii’, natomiast parafraza słowotwórcza – ‘(latarka) [działająca] bez baterii’.

Po utworzeniu wszystkich parafraz derywatów znajdujących się na pierwszym takcie⁶, stało się widoczne każdej z tych grup można przyporządkować określony schemat interpretacyjny. Na tej podstawie dokonano podziału przymiotnikowych derywatów pierwszego taktu na 12 grup semantycznych.

Przy dokonywaniu podziału potraktowano jako osobne formacje derywaty o kilku znaczeniach, np. *bezkregowy*: a) '(zwierzęta) bez kręgów [bez chrząstkowego lub kostnego szkieletu]', b) '/zwykle w lm/ (zwierzę) bez [kręgosłupa zbudowanego z] kręgów' – derywaty te znalazły się w różnych grupach znaczeniowych. W ten sposób uzyskano 714 znaczeń derywatów powstałych od przyimka BEZ.

Średnie obciążenie grup to 57 wyrazów. Wśród derywatów pojawiają się najczęściej: przymiotniki relacyjne, nazwy cech abstrakcyjnych, nazwy nosicieli cechy oraz przysłówki.

Grupa 1 'zwykle w liczbie mnogiej [użycie rzeczownikowej]' jest najbardziej charakterystyczna. W jej skład wchodzi 12 derywatów (m.in.: *bezkosmkowaty*, *bezkregowy* b)⁷, *beźliściowaty*, *beźnaczninowy*, *beźszczęki*, *beźszypulkowy*, *beźzarodkowy*) (1,68%). Tylko 2 wyrazy to derywaty powstałe na drugim takcie, reszta – struktury pierwszotaktowe. Jest to jedyna grupa, w której nie występują ani nazwy cech abstrakcyjnych, ani przysłówki typowe dla derywatów powstałych od wyrażen przyimkowych. Można stwierdzić, iż opisywane wyrazy zachowują się jak rzeczowniki: tworzą po jednej nazwie gatunkowej i nazwę nosiciela cechy⁸, które są typowe dla derywatów odrzeczownikowych (*beźkosmek*, *beźszczękowiec*). Pozostałe przymiotniki spełniają funkcję właśnie nazw gatunkowych bądź rodzajowych. Jest to słownictwo należące do terminologii biologicznej (botanika i zoologia).

Grupa 2 a) 'pozbawiony (taki, który nie ma)' jest najliczniejsza – zawiera 250 derywatów (35%), z których aż 145 to przymiotniki pierwszego taktu. Należą do niej wyrazy, które idealnie – bez nadwyżek semantycznych – realizują definicyjne znaczenie przyimka BEZ. Tworzą ją między innymi formacje: *beźakcentowy*, *beźbrody*, *beźcielesny*, *beździetny*, *beźkopytny*, *beźludny*, *beźpodmiotowy*, *beźrdzenny*, *beźrobotny*, *beźrymowy*, *beźwartościowy*. Grupa ta tworzy typowe podklasy: przysłówki (m.in.: *beźładnie*, *beźnamiętnie*, *beźobjawowo*, *beźosobowo*) i nazwy cech abstrakcyjnych (m.in.: *beźczynność*, *beźdomność*, *beździetność*, *beźgrzeszność*), a także rzeczowniki o znaczeniu czynnościowym lub stanowym (m.in.: *beźczyn*, *beźwład*) oraz nazwy nosiciela cechy (m.in.: *beźpostaciowiec*, *beźwstydnik*, *beźwstydnica*). W jej skład wchodzi 3 czasowniki spośród 6 występujących w opisywanym gnieździe (*beźwładnieć*, *obeźwładniać* (*obeźwładnić*), *ubeźwłasnowolnić*).

Grupa 2 b) 'pozbawiony wyrazistej cechy podstawowej' jest podtypem grupy 2., ponieważ znaczenie przyimka BEZ w definicji słownikowej i parafrazie słowotwórczej danego derywatu pokrywa się ze znaczeniem leksemu bazowego, aczkolwiek jest ono tutaj wyspecjalizowane, mianowicie oznacza nie tyle brak cechy, ile brak w jakiś sposób zintensyfikowanej cechy. Wszystkie parafrazy zawierają

⁶ Pozostałe dziedziczą po nich znaczenie.

⁷ Oznaczenia przy derywatach: 1, 2, a, b itd., sygnalizujące znaczenia i podznaczenia, pochodzą z SGS-IV, tam zaś są powtórzone za słownikami źródłowymi.

⁸ Można ją także uznać za nazwę rodzajową.

wyraz doprecyzowujący, dookreślający, np.: *bezaadresowy* ‘(druk) bez [określonego odbiorcy], czyli [adresata]’, *bezkonturowy* ‘(rysunek) bez [wyraźnych] konturów’. Typowymi wyrazami dopełniającymi znaczenie rzeczownika są: *określony, intensywny, wyrazisty, realny, ważny, żaden, głębszy*.

W skład grupy 2 b) wchodzi 26 derywatów (3,64%) – 14 z nich to przymiotniki powstałe na pierwszym takcie derywacyjnym. Formacje występujące w tej grupie są typowe dla derywatów odprzymiotnikowych: przysłówki (*bezaadresowo, bezbarwnie a), bezkonkurencyjnie*), cech abstrakcyjnych (*bezkierunkowość, bezkształtność*) oraz rzeczownik (*bezkształt*).

Grupę 2 c) ‘wydający się nie mieć’ tworzy 12 derywatów (1,68%), w tym tylko 4 powstałe na pierwszym takcie. Ich podstawami słowotwórczymi są wyrazy będące synonimami słowa *granica* – *brzeg, kres* – oraz wyraz *cena* – *bezcenny* ‘(obraz, czas, skarb) [wydający się jakby] bez ceny [o wartości wyższej od wszelkiej możliwej do określenia ceny]’.

Jest to grupa, w której każdy z przymiotników tworzy nazwę abstrakcyjnej cechy (*bezbrzeżność, bezcennieść, bezgraniczność, bezkresność*), a połowa z nich – przysłówki (*bezbrzeżnie, bezkreśnie*) i rzeczowniki (*bezgraniczne, bezkres*). W parafrazie każdego z tych derywatów pojawia się składnik doprecyzowujący ‘wydający się jakby bez tego, co oznacza rzeczownik’, np. *bezgraniczny a)* – ‘(step) [wydający się jakby] bez granic’. Nie chodzi więc o brak czegoś, nieposiadanie, a jedynie o wrażenie, że coś nie ma danej cechy.

Na kolejny podtyp grupy 2, **grupa 2 d) ‘celowo pozbawiony konkretnej cechy’**, składają się wyrazy, w których definicjach słownikowych wskazywano na niezawieranie w sobie konkretnej cechy nazwanej w podstawie, na skutek celowego jej pozbawienia, np. *bezalkoholowy, bezkofeinowy, bezmięśny*. Wyrazy te są dowodem na to, iż przyimek BEZ może wskazywać także na celowe pozbawienie cechy. Eliminowane właściwości dotyczą przede wszystkim składników potraw, napojów oraz komponentów substancji. Przyjętą normą jest ich obecność w desygnatach. W wypadku ich nazw, które tworzą grupę 2 d), posiadanie odbierane jest negatywnie, a obecność cechy jest niepożądana.

Do grupy tej należą 32 derywaty (4,49%), z których 26 to przymiotniki pierwszego taktu, tylko 2 z nich tworzą przysłówki (*bezbłądnie, beztreściwie 2.*), jeden – nazwę cechy abstrakcyjnej (*bezbłądność*), a 3 – rzeczowniki (*bezołowiówka, bezrybie, bezwodnik*).

W grupie 3 ‘świadczący o braku, zdradzający brak’ pojawiły się derywaty wyrażające brak, świadczące o braku, zdradzające brak. Wskazuje na to element uzupełniający w postaci frazy ‘wyrażający brak’, ‘świadczący o braku’, ‘zdradzający brak’, np. *bezkrytyczne* ‘(uwielbienie) bez krytyki [wyrażające brak krytyki]’, *bezrozumny b)* ‘(czyn) [świadczący o postępowaniu jakby] bez rozumu [rozumnego myślenia]’. Pozbawienie cechy dotyczy głównie postępowania lub szeroko rozumianej działalności subiekta, który nie wykazuje obecności danej cechy. W przeciwieństwie do grupy 2 d) obecność cechy byłaby tutaj pożądana, a jej brak wiąże się z negatywnym stosunkiem oceniającego.

W skład tej grupy wchodzi 28 derywatów (3,93%), w tym: 12⁹ przymiotników (m.in. *bezmyślny* 2., *bezradosny*, *bezradny* 2.*), 6 przysłówków (m.in. *bezbożnie*, *bezkrytycznie*, *bezmyślnie* 2.), 6 nazw cech abstrakcyjnych (m.in. *bezbożność*, *bez-krytyczność*, *bezmyślność* 2.), 2 nazwy cech abstrakcyjnych (*bezbożnik*, *bezbożnica*) i 2 rzeczowniki (*bezbożnictwo*, *bezkrytycyzm*).

Grupa 4 ‘charakterystyczny ze względu na brak / bez cechy charakterystycznej’ zawiera wyrazy, których znaczenie podkreśla, iż brak tego, co wyraża rzeczownik użyty w dopełniaczu jest charakterystyczny. Oznacza to, że brak owej cechy jest cechą dystynktywną, np.: *bezhmurny*, *bezdeszczowy*, *bezwieżdny*. Są to wyrazy odnoszące się głównie do warunków atmosferycznych. To jedna z większych grup, licząca 36 derywatów (5,04%), w której skład wchodzi 20 przymiotników (m.in. *bezbrankowy*, *bezhmurny*), 9 przysłówków (m.in. *bezbrankowo*, *bezhmurnie*, *bezdeszczowo*), 5 nazw cech abstrakcyjnych (m.in. *bezdźwiewność*, *bezdźwiewczość*, *beziemność* b)). Składają się na nią również 2 rzeczowniki (*bezwieżdzie*, *bezlesie*).

Grupa 5 ‘bez możliwości zrobienia’ skupia znaczenia wskazujące na niemożność wykonania czynności związanej z rzeczownikiem użytym w dopełniaczu, np. *bezapelacyjny* (wyrok) bez (możliwości złożenia) apelacji’, *bezbronny* [2.]* (pisklą) bez (możliwości) obrony. Jest to grupa licząca 29 derywatów (4,06%). Zawiera 12 przymiotników (m.in. *bezapelacyjny*, *bezbronny* [2.]*, *bezczynny* b), *bezkompromisowy*), 9 przysłówków (m.in. *bezapelacyjnie*, *bezkompromisowo*, *bezpowrotnie* 1.), 7 cech abstrakcyjnych (m.in. *bezapelacyjność*, *bezbronność*, *bezkompromisowość*) i jeden czasownik (*bezradnieć*). W tym przypadku BEZ wskazuje nie tyle na brak cechy, co na brak możliwości osiągnięcia jej.

Grupa 6 ‘bez +... jako efektu, skutku’ to jedna z liczniejszych grup, składająca się z 71 derywatów (9,94%). Dominują w niej przymiotniki – 39 (m.in. *bezodpadowy*, *bezodrzutowy*, *bezszkodowy*, *bezzumny*). Pozostałe formacje to: przysłówki (m.in. *bezkonfliktowo*, *beznadziejnie*, *bezz procentowo*) i rzeczowniki (*bezzgłos*, *beznadzieja* b)), w tym nazwy cech abstrakcyjnych (m.in. *bezzbłądność*, *bezzcelowość*, *bezkonfliktowość*). Na grupę tę składają się derywaty, w których parafrazach słowotwórczych znalazły się takie wyrażenia, jak ‘bez powodowania’, ‘bez wywoływania’, ‘bez wydzielania’, ‘bez przynoszenia’, ‘bez sprawiania’, ‘bez wytwarzania’, ‘bez pozostawiania’, np. *bezzkorzystny* ‘(układ) bez [przynoszenia] korzyści’.

Grupa 7 ‘działający, odbywający się, przebiegający bez, niewymagający’ jest również liczna – zawiera 80 derywatów (11,20%). Została ona wyodrębniona na podstawie powtarzających się parafraz, takich jak: ‘działający bez’, ‘odbywający się bez’, ‘uchodzący bez’, ‘wyrażony bez’, ‘realizowany bez’, ‘obchodzący się bez’, np. *bezzsilnikowy* ‘(samolot) [działający] bez [użycia] silnika’.

W składzie tej grupy odnajdujemy: przymiotniki (np. *bezzawaryjny*, *bezzbaterijny*, *bezzczólenkowy*, *bezzdewizowy*, *bezzdyskusyjny*), przysłówki (np. *bezzawaryjnie*, *bezzdewizowo*, *bezzdyskusyjnie*, *bezzgotówkowo*), nazwy abstrakcyjnych cech (*bezzinteresowność*, *bezzmowność*, *bezzplanowość*, *bezzpłatność*) i 1 nazwę nosiciela cechy (*bezztlenowiec*).

⁹ Jeden z nich powstał na drugim takcie derywacyjnym (*bezzbożniczy*).

Grupa 8 ‘wykonany bez’ liczy 12 (1,68%) reprezentantów. W ich parafrazach słowotwórczych odnajdujemy wyrażenie ‘wykonany bez’ lub ‘udzielony bez’, ‘zbudowany bez’. Na tę grupę składa się 8 przymiotników (m.in. *bezbrakowy*, *bezdętkowy*, *bezdotykowy*) oraz 4 przysłowki (*bezdotykowo*, *bezusterkowo*, *bezwiednie*, *bezinteresownie*).

Do grupy 9 ‘bez związku z, z wyłączeniem’ należą przymiotniki i motywowane przez nie derywaty wskazujące na brak jakiegokolwiek powiązania z tym, co wyraża rzeczownik, np.: *bezprzestrzenny* (sen) bez [związku z żadnym punktem] przestrzeni’, *bezkolizyjny* (jazda) bez [narażenia na ryzyko] kolizji’. W grupie jest 45 wyrazów tego typu (6,30%). Ponad połowa z nich to przymiotniki (np. *bezobrocny*, *bezosobisty*, *bezpieńszczyńniany*, *bezprawny*). Oprócz nich występują także nazwy cech abstrakcyjnych (*bezcerebralność*, *bezczasowość*, *bezkarność*, *bezkolizyjność*), przysłowki (*bezcłowo*, *bezcerebralnie*, *bezczasowo*) i rzeczowniki (*bezprawie* 1., 2., *beztroska* a)).

Grupa 10 ‘o dużym nasileniu, jakby bez’ to druga grupa, której składniki mają w nazwie element wrażenia ‘coś wydaje się tak wielkie, jakby nie miało czegoś’, np. *bezdenny* a) ‘(czeluść) [tak głęboka jakby] bez dna’, *bezbrzeżny* b) ‘(tęsknota) [tak wielka jakby] bez brzegów’. W skład tej grupy wchodzi: przymiotniki (*bezbrzeżny* b), *bezdenny* a), *bezdenny* b), *bezgraniczny* b)*), przysłowki (*bezgranicznie*, *bezmierzenie*, *beznadziejnie*), nazwy abstrakcyjnej cechy (*bezmierność*, *beznadziejność* b)), rzeczowniki (*bezeń*, *beźmiar*).

Istotą **grupy 11 ‘jakby bez’** również jest element złudzenia, ‘coś wydaje nam się jakby bez czegoś’, jednak we wszystkich wypadkach ma to wydźwięk negatywny, wartościujący, np. *bezduszny* ‘(biurokrata) [jakby] bez duszy’, *bezglowy* 2. ‘(matół) [jakby] bez głowy’.

Grupa ta liczy 23 derywaty (3,22%); w tym przymiotniki (m.in. *bezbarwny* [3.], *bezduszny**, *bezdźwięczny* 1., *bezglówny**), nazwy cech abstrakcyjnych (np. *bezbarwność* b), *bezduszność*, *bezkwrwistość*) oraz przysłowki (*bezdusznie*, *bezdźwięcznie* 1., *bezglównie*).

Ostatnia grupa – **12 ‘bez przynależności do’** jest jedną z mniejszych – liczy 12 derywatów (1,68%). W jej skład wchodzi 4 przymiotniki, których parafrazy zawierają wyrażenia ‘bez przynależności do żadnego...’, np. *beźpaństwowy* ‘(teren) bez [przynależności do żadnego] państwa’. Trzy z tych przymiotników tworzą nazwy nosicieli cech (*beźpaństwowiec*, *beźwyznaniowiec*, *beźpartyjnik*, *beźpartyjny* a) i nazwy abstrakcyjnych cech (*beźpartyjność*, *beźpaństwowość*, *beźwyznaniowość*), a jeden z nich derywuje przysłówek (*beźwyznaniowo*).

Osobną grupę tworzą **rzeczowniki**, wśród których można wyróżnić kilka grup semantycznych: nazwy gatunkowe (*beźczaszkowiec*, *beźgrzebieniowiec*, *beźłożyskowiec*, *beźwowodniowiec*, *beźzawiasowiec*), nazwy nosicieli cech (*beźmieszkanowiec*, *beźpopowiec*, *beźlotek**, *beźpieńka*, *beźpierzka*, *beźrękawnik*, *beźdogmatyzm*), nazwy miejsc (*beźbrzeże*, *beźdroże*), nazwy stanów (*beźguście*, *beźrobocie* 1., *beźtalencie* 1., *beźtalencie* 2., *beźglowie*, *beźkrólewie*, *beźdech*, *beźmocz*, *beźruch*, *beźrząd*, *beźmleczność*, *beźsoczność*) i jedną nazwę symilatywną (*beźmian*).

Ostatni (pod)zbiór jest jednoelementowy. Tworzy go **czasownik** *bezczęścić* wraz z utworzonym od niego czasownikiem *zbezczęścić*, będący jego aspektem dokonanym.

4. Części mowy i ich konfiguracja

Największą grupę wyrazów motywowanych (366) stanowią przymiotniki pierwszego taktu. Drugą pod względem liczebności częścią mowy są na tym takcie rzeczowniki (27); występuje tutaj także jeden z 6 czasowników.

Na drugim takcie słowotwórczym sytuuje się 146 rzeczowników, czyli ponad połowa spośród 284 derywatów tego poziomu, za nimi – 132 przysłówki. Na tym takcie został także utworzony 1 przymiotnik oraz 5 czasowników.

Na trzecim takcie derywacyjnym powstały 4 rzeczowniki i 3 przymiotniki, a na czwartym – 1 rzeczownik i 1 przysówek.

Najwięcej wyrazów motywowanych (366) to przymiotniki (prawie 53,86% wszystkich derywatów). Liczba przymiotników znajdujących się w opisywanym gnieździe jest więc niemal równa średniej dla gniazd utworzonych od przyimków.

W opisywanych gniazdach powstało 178 rzeczowników (25,91%). Jest to wartość nieznacznie niższa od średniej, która wynosi 29%.

Zestawiając dane o liczebności przysłówek – 133 (19,36%) – z ich procentowym udziałem w gniazdach przyimkowych (10%), należy stwierdzić, że w opisywanym materiale przysłówki występują dużo częściej.

Czwartą częścią mowy mającą swojego reprezentanta – 6 derywatów – jest czasownik. Dodajmy, że liczba derywatów czasownikowych występujących we wszystkich gniazdach przyimkowych nie przekracza 1,45%.

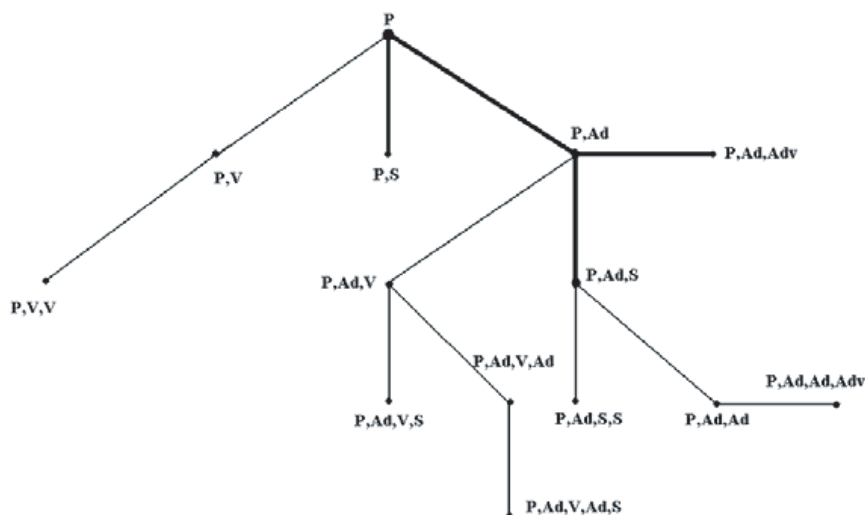
Derywaty od przyimka BEZ powielają 14 modeli słowotwórczych, wypełniają więc ponad 22% ogółu modeli występujących w gniazdach przyimkowych (63). Najbardziej obciążonym modelem jest P,Ad¹⁰, reprezentowany przez 366 (czyli ponad połowę) wyrazów (53,27%). Co więcej, model wyjściowy P,Ad otwiera możliwość realizacji 10 innych modeli derywacyjnych, tworzących formacje rzeczownikowe, przymiotnikowe, czasownikowe i przysłówkowe. Model P,Ad,S jest powielany przez 146 formacji (21,25%). Trzecim znaczącym modelem jest P,Ad,Adv, który odnajdujemy w 132 derywatach (19,20%). Pozostałe modele są już znacznie mniej obciążone: P,S – 27 wyrazów (3,93%), modele P,Ad,Adv; P,Ad,S,S i P,Ad,S,Ad są powielane przez 4, 3 i 2 derywaty (0,58, 0,43 i 0,29% całości), natomiast 7 modeli (0,15%): P,Ad,S,Ad,Adv; P,Ad,Ad; P,Ad,V,S; P,Ad,V,Ad; P,Ad,V,Ad,S, P,V; P,V,V – tylko przez pojedyncze derywaty.

Derywaty znajdujące się na I takcie powstały według 3 podstawowych modeli derywacyjnych (21,4%): P,S, P,Ad i P,V. Najwięcej – 5 modeli (36%) wykorzystuje drugi takt, takt – trzeci zawiera 4 modele (28,6%), zaś najmniej modeli, bo tylko 14%,

¹⁰ Zgodnie z przyjętą w opisach gniazdowych konwencją stosuje się zapis symboliczny struktur, gdzie P – przyimek, S – czasownik, Ad – przymiotnik, Adv – przysówek, V – czasownik. I tak np. zapis P,Ad,S pokazuje kroki derywacyjne: przyimek › przymiotnik › rzeczownik.

posłużyło do utworzenia dwóch derywatów na czwartym takcie. Wynika z tego, iż ponad jedna trzecia modeli słowotwórczych, pojawiających się w gnieździe przyimka BEZ, służy do tworzenia derywatów drugiego taktu.

Pięć modeli słowotwórczych zostało powielonych przy tworzeniu rzeczowników, co stanowi 36% wszystkich wykorzystywanych: P,S; P,Ad,S; P,Ad,S,S; P,Ad,V,S; P,Ad,V,Ad,S. Czasowniki powieliły 3 modele (21,4%): P,V; P,V,V i P,Ad,V. Przymiotniki powstały według 4 modeli (28,6%): P,Ad; P,Ad,Ad; P,Ad,V,Ad oraz P,Ad,S,Ad, a przysłówki powstały zgodnie z modelem P,Ad,Adv i P,Ad,S,Ad,Adv, co stanowi 14% ogólnej liczby realizowanych schematów derywacyjnych. Graficzny obraz aktywności słowotwórczej przyimka BEZ przedstawiono na rysunku 1.

Rys. 1. Graf gniazda przyimka BEZ

W procesie derywacyjnym przyimek BEZ albo uległ przekształceniu na przymiotnik, albo na rzeczownik lub czasownik – możliwa jest maksymalnie czterokrotna zmiana kategorii słowotwórczej, istnieje także wariant powrotu do kategorii, która już pojawiła się w łańcuchu.

Modele słowotwórcze powielane w gnieździe przyimka BEZ w 100% pokrywają się z najbardziej obciążonymi modelami typowymi dla przyimków¹¹: P,Ad; P,S; P,Ad,S; P,Ad,Adv. W drugiej grupie znalazło się 7 modeli obciążonych przez 30-100 derywatów, spośród których tylko 2 znalazły się w tym gnieździe: P,Ad,Adv; P,Ad,S. Wśród modeli realizowanych przez gniazdo przyimka BEZ nie występuje 5 modeli charakterystycznych dla innych przyimków, czyli P,P,Ad; P,P,P,S,Ad; P,Adv; P,Adv,Ad. Oznacza to, że opisywane gniazdo nie zawiera przyimków odprzyimkowych i powstałych od nich przymiotników, przymiotników powstałych od rzeczow-

¹¹ Informacje dotyczące przyimków – na podstawie własnych wyliczeń. Przez „najbardziej obciążone modele” rozumiem te, które tworzą powyżej 100 derywatów. Wymieniam je w kolejności malejącej.

ników odprzyminkowych oraz przysłówków na pierwszym takcie derywacyjnym i powstałych od nich przymiotników; modele swoiste dla gniazda przyimka BEZ to: P,Ad,Ad; P,Ad,S,Ad,Adv; P,Ad,V,S; P,Ad,V,Ad; P,Ad,V,Ad,S.

5. Techniki i wykładniki derywacyjne

Najczęściej stosowaną techniką derywacyjną wśród derywatów opisywanego gniazda jest sufiksacja. Z jej udziałem powstało 595 wyrazów motywowanych (ponad 86,6% ogólnej liczby derywatów). Dziewięć z nich to wynik zastosowania sufiksacji wraz z ucięciem, a 2 – dodatkowej interfiksacji. Uwzględniając te „mieszane” rodzaje sufiksacji, otrzymujemy 606 derywatów, czyli 88,2%.

W opisywanym gnieździe struktury powstałe w wyniku sufiksacji wykorzystują 32 sufiksy: 12 z nich to sufiksy rzeczownikowe, 18 – przymiotnikowe, 2 – przysłówkowe.

Najczęściej występującym sufiksem rzeczownikowym jest sufiks *-ość* (97; 14,12%) służący do tworzenia nazw cech abstrakcyjnych (np.: *bezbolesność*, *bezbożność*). Dwukrotnie (0,29%) pojawił się jego wariant *-ność* (*bezmlecność*, *bezsoczność*).

Dwóch reprezentantów tej kategorii semantycznej ma sufiks *-yzm* (*bezdogmatyzm*, *bezkrytycyzm*) (0,29%), po jednym sufiksy: *-two* (*bezbożnictwo*), *-enie* (*obezwładnienie*), *-ewie* (*bezkrólewie*) (0,14%).

Następnym pod względem częstości występowania wśród derywatów opisywanego gniazda sufiksem jest *-owiec*, wskazujący na nazwę nosiciela cechy (np. *bezczaszkowiec*, *bezłożyskowiec*, *bezogonowiec*)¹², jednak występuje on nieporównanie rzadziej niż sufiks *-ość* – tylko w 9 wypadkach (1,31%).

Do utworzenia tej kategorii semantycznej posłużył także sufiks *-ec* (7; 1,02%), (np. *bezwyznaniowiec*, *beztlenowiec*, *bezpostaciowiec*, *bezpłciowiec*, *bezzaństwowiec*).

Po czterech reprezentantów (0,58%) mają sufiksy *-ik* (*bezbożnik*, *bezwodnik*, *bezwstydnik*, *bezpartyjnik*) i *-ka* (*bezkurkówka*, *bezpieńka*, *bezpierzka*, *bezołowiówka*), tworzące również nazwy nosicieli cech. Są to formacje, które należą do słownictwa nacechowanego środowiskowo (GWJP: 396). Wariantem sufiksu *-ik* jest pojawiający się dwukrotnie w opisywanym gnieździe sufiks *-nik* (*bezrękawnik*, *bezosobnik*) (0,29%). Jeden derywat tej kategorii powstał dzięki zastosowaniu sufiksu *-ek* (*bezlotek*) (0,14%).

Sufiksem najczęściej występującym w derywatach przymiotnikowych (163; 23,73%), znajdujących się w opisywanym gnieździe, jest sufiks *-owy* (np.: *bezalkoholowy*, *beziodeowy*, *bezołowiowy*, *bezterminowy*), rzadko pojawiają się sufiksy: *-awy* (*bezkrawawy*), *-iwy* (*beztreściwy* I. 2.).

Następny pod względem liczby tworzonych struktur (148; 21,54%) jest sufiks *-ny* (np.: *bezbaterijny*, *bezwieżdny*, *bezprodukcyjny*, *bezsnieżny*). Pojawia się także

¹² Jest to grupa, którą stanowią nazwy zoologiczne o podstawach wskazujących na charakterystyczną cechę gatunkową.

w wariantach rozszerzonych o samogłoskę: *-any* (*bezpańszczyźniany*), *-ony* (*ubezwłasnowolniony*).

Sufiks *-isty* występuje w 5 derywatach (0,73%): *bezwieżdzisty*, *bezkrwisty*, *bezosebisty*, *bezościsty*, *bezwłóknisty*. Wariant *-asty* odnotowano tylko raz (*bezkoleczasty*).

Trzykrotnie pojawia się sufiks *-esny* (*bezbolesny*, *bezielesny*) (0,44%), którego wariant *-eśny* występuje jedynie w wyrazie *bezkoleśny*.

Również w 3 derywatach odnajdujemy sufiks *-alny* (*bezprefiksalny*, *bezsufiksalny* i *bezcereonialny* – tu wariant *-onialny*).

Trzykrotnie (0,44%) występuje w opisywanym gnieździe sufiks *-owny* (*bezinteresowny* 1. 2., *bezsensowny*). Po 2 reprezentantów mają sufiksy *-ski* (*bezkonduktorski*, *bezpański*), który specjalizuje się między innymi w tworzeniu przymiotników dzierżawczych od rzeczowników osobowych rodzaju męskiego (Urban 2006: 37) i *-owaty* (*bezkosmkowaty*, *beżliściowaty* – 0,29%). Pozostałe, występujące pojedynczo, sufiksy to *-liwy* (*bezkłopotliwy*), *-ywny* (*bezproduktywny*), *-yczny* (*beztematyczny*), w sumie 0,14%.

Przysłówki występujące w gnieździe słowotwórczym przyimka BEZ powstały w wyniku sufiksacji z zastosowaniem sufiksów *-e* (89 derywatów, np. *bezbarwnie*, *bezinteresownie*, *beznamiętnie*, *bezzumnie*, *bezzasadnie*) oraz *-o* (44 derywaty, np. *bezczasowo*, *bezkrwawo*, *bezosobowo*, *bezpardonowo*, *bezterminowo*).

Derywacja paradygmatyczna to technika zastosowana w tworzeniu 53 nowych wyrazów (np. *bezkształt*, *beziory*, *bezgłos*), łącznie 7,71%. Nierzadko towarzyszy jej ucięcie – 24 derywaty (np. *bezrybie*, *bezsens*). W sumie derywacja paradygmatyczna jest techniką, według której zostało utworzonych lub współutworzonych 77 derywatów (10,62%).

Derywaty od wyrażen przyimkowych mają najczęściej paradygmat rodzaju nijakiego z *-e* w mianowniku, zmieniający paradygmat członu wyrażenia syntaktycznego (*bezdrożę*). Z formantów paradygmatycznych męski i zwłaszcza żeński, zmieniające paradygmat drugiego członu wyrażenia (*bezdeń*, *bezbrzeże*), występują rzadziej niż nijaki *-e*. Liczną grupę stanowią formanty paradygmatyczne, niewnoszące zmiany paradygmatu rzeczownika w drugim członie wyrażenia (*bezsens*, *beztroska*), przewagę liczbową ma tu paradygmat męski (*bezwład*).

Istnieje również grupa derywatów odwyrażeniowych o znaczeniach czynnościowych lub stanowych (GWJP: 453), np. *bezruch*, *beztroska*, *bezwład*, *bezrobocie*, *bezwstyd*, *bezprawie*, *bezdeń*.

Tylko 4 derywaty (0,58%) powstały w wyniku prefiksacji, dwóm z nich towarzyszy derywacja paradygmatyczna.

Prefiksy występują w 3 czasownikach; *nie-* (*niebezpośredni*), *o-* (*obezwładnić*), *u-* (*ubezwłasnowolnić*), *z-* (*zbezcześcić*). W jednym z nich prefiks *z-* tworzy aspekt dokonany. Według tej techniki derywacyjnej powstał też jedyny przymiotnik z negacją (*niebezpośredni*¹³).

¹³ Występuje tutaj podwójna negacja *nie-* + *bez-* + Ad.

6. Wnioski

6.1. Przyimek BEZ tworzy największe gniazdo słowotwórcze spośród 226 gniazd motywowanych przez przyimki, liczące 687 derywatów (ok. 26,5% ogólnej liczby derywatów utworzonych od przyimków odnotowanych przez SGS-4 (2484)).

Jego aktywność słowotwórcza skupia się na pierwszym i drugim takcie derywacyjnym. Dalsze dwa takty są tak słabo obciążone, że można mówić o wygaśnięciu aktywności słowotwórczej podstawy. Dalszy rozwój jest w dużej mierze blokowany przez długość derywatów, dochodzących do 7 sylab¹⁴. Ważne jest również, że przyimek BEZ pełni w nich funkcję zbliżoną do przedrostka, dlatego takie techniki derywacyjne jak prefiksacja mają tutaj ograniczone zastosowanie. Bardzo rzadkie są np. przymiotniki z wykładnikiem negacji. Istnieje wprawdzie wyraz *bezkolizyjny*, ale nie utworzymy od niego wyrazu **niebezkolizyjny*, gdyż przyimek BEZ już sam w sobie posiada znaczenie negacji¹⁵, zatem potencjalna struktura dublowałaby przymiotnik *kolizyjny*.

6.2. Derywaty pochodzące od przyimka BEZ powielają 14 modeli słowotwórczych (z 63 występujących w gniazdach przyimkowych – ok. 22%). Najbardziej obciążonym modelem jest P,Ad (366; 53,27%).

6.3. Najliczniejszą częścią mowy jest przymiotnik (53,86%) – to typowe dla derywatów odprzyimkowych (54%). Rzeczowniki stanowią 25,91% ogólnej liczby derywatów. Jest to wartość niższa od średniej (29%). Powstały też 133 przysłówki (19,36%). W opisywanym materiale przysłówki występują dużo częściej niż w gniazdach odprzyimkowych (10%). Czasownik ma 6 reprezentantów – to nietypowe, gdyż liczba derywatów odczasownikowych występujących w gniazdach przyimkowych nie przekracza 1,45%.

6.4.1. Najczęściej stosowaną techniką derywacyjną jest sufiksacja (606; 88,20%). Derywaty powstałe w wyniku tej techniki derywacyjnej wykorzystują 32 sufiksy: 12 to sufiksy rzeczownikowe, 18 – przymiotnikowe, 2 – przysłówkowe.

6.4.2. Derywacja paradygmatyczna występuje w 73 wyrazach (10,62%). Najczęściej pojawiającym się formantem w derywatach od wyrażen przyimkowych jest paradygmat rodzaju nijakiego z *-e* w mianowniku, zmieniający paradygmat członu wyrażenia syntaktycznego.

6.5. Derywaty powstałe od przyimka BEZ mają 714 znaczeń szczegółowych, które można podzielić na 12 grup semantycznych.

6.6. Na podstawie wyników analizy grup znaczeniowych można stwierdzić, iż funkcja przyimka BEZ w języku polskim nie ogranicza się tylko do tworzenia derywatów

¹⁴ *Ubezłasnowolniony* – w użyciu zarówno przymiotnikowym, jak i rzeczownikowym.

¹⁵ Wyjątek – *niebezpieędni*.

zróznicowanych słowotwórczo. Przyimek ten, w różnych konfiguracjach formalnych, wpływa na wielorakie modyfikowanie znaczenia formacji słowotwórczych powstałych z jego udziałem.

Literatura

- GRZEGORCZYKOWA R., 1972, *Zarys słowotwórstwa polskiego*, Warszawa.
- GWJP: R. Grzegorzycowa, R. Laskowski, H. Wróbel (red.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, Warszawa 1998.
- JADACKA H., 1995, *Rzeczownik polski jako baza derywacyjna*, Warszawa.
- MSJP: S. Skorupka, H. Auderska, Z. Łempicka (red.), *Mały słownik języka polskiego*, Warszawa 1990.
- SGS: *Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego*, H. Jadacka (red.), t. 1: T. Vogelgesang, *Gniazda przymiotnikowe*, Kraków 2001; t. 2: H. Jadacka i in., *Gniazda rzeczownikowe*, Kraków 2001; t. 3: M. Skarżyński (red.); M. Berend i in., *Gniazda odczasownikowe*, Kraków 2004; t. 4: M. Skarżyński, *Gniazda motywowane przez liczebniki, przysłówki, zaimki, przyimki, modulanty, onomatopeje, wykrzykniki*, Kraków 2004.
- SKARŻYŃSKI M., 2003, *Wstęp*, [w:] Idem (red.), *Słowotwórstwo gniazdowe. Historia, metoda, zastosowania*, Kraków.
- SMÓLKOWA T., TEKIEL D., 1977, *Nowe słownictwo polskie. Przymiotniki i przysłówki*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1977.
- URBAN M., 2006, *Współczesne przymiotniki odrzeczownikowe z wybranymi formantami sufiksalnymi*, Toruń.
- USJP: S. Dubisz (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, Warszawa 2003.
- ТИХОНОВ А. Н., 1985, *Словообразовательный словарь русского языка*, Москва.

Derivational Activity of a Preposition BEZ

Summary

The aim of the article is to describe the derivational nest of preposition BEZ. The analysis brings information about: the number of derivates on individual derivational strokes, the length of derivational chains, number and types of parts of speech, number, types and load of derivational models and derivational techniques. The author divides the derivates into 12 groups; the division results from the analysis of the derivational paraphrases and comparison with lexical meaning of preposition BEZ. The author indicates that the meaning of the preposition BEZ depends on the meaning of the derivate.